

УДК 94:262.132

АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ІДЕОЛОГІЇ РАННЬОЇ ПАПСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ВИПАДОК «ДАРЧОЇ ГРАМОТИ ІМПЕРАТОРА КОСТЯНТИНА»)

Стаття присвячена дослідженню ролі найвідомішого середньовічного фальсифіката «Дарча грамота імператора Костянтина» у становленні ідеології Папської держави.

Ключові слова: Святий Престол, Папа Римський, «Дарча грамота імператора Костянтина».

Інтеграційні процеси, які відбуваються на європейському континенті, закономірно стимулюють зростання інтересу до історичної спадщини європейських держав та, загалом, чинників, які обумовили подальший розвиток та формування європейського християнського простору. У цьому контексті окреме місце займає Святий Престол, який є хоч найменшою, проте однією з найдавніших серед існуючих європейських держав. Важко недооцінити вплив, який мали Римські понтифіки та ідеологічні постулати Папства в історії становлення та розвитку багатьох європейських країн.

Святий Престол, який уособлюють Папа Римський та Римська курія, займає особливе місце в системі міжнародних відносин з огляду на специфіку теократичного устрою та давньої історії інституту Папства. Поєднання атрибутів державності із задекларованою аполітичністю Ватикану та його церковною природою обумовлюють відповідний формат діалогу з цим суб'єктом міжнародного права.

Незважаючи на факт юридичного «оформлення» Держави-міста Ватикан у ХХ столітті в результаті підписання 11 лютого 1929 року Латеранських угод між

**ВОЛОВНИКІВ Д.В.,
радник Першого
європейського
департаменту
Міністерства
закордонних справ
України**

Італією та Святим Престолом, історія Папської держави сягає глибини століть.

Виникнення та розвиток світської влади Римських пап раннього середньовіччя, зокрема у контексті зовнішньої політики тодішніх понтифіків та їх відносин з пануючими на руїнах Римської імперії державами, є особливо цікавим аспектом європейської історії того періоду. При цьому генеза *dominii temporalis* Римських пап має розглядатися як де факто, так і де юре.

У Римському герцогстві, яке виникає наприкінці VI століття внаслідок поступової втрати позицій візантійської влади в Італії, фігура Римського єпископа з часом заміняє призначеного імператором герцога. Папи перебирають на себе владу візантійського екзарха, насамперед, у виконанні ним судової та апеляційної функцій, збиранні податків, здійсненні політичних та військових зв'язків із сусідніми володарями. На тлі занепаду Західної Римської імперії та подолання візантійської і лангобардської залежності, Римські папи все більше намагаються перебрати на себе політичну владу.

Першим правовим актом, який символізує початок визнання світської влади Римських пап, маючи важливе політичне значення, вважається дарча короля лангобардів Ліутпранда, вчинена 728 року в італійському містечку Сутрі, неподалік від Рима. Цим актом папи перший раз в історії отримали формальне визнання політичної влади на своїх територіях, яка до того належала візантійським намісникам.

Водночас, папська влада практично не поширювалась на підлеглих єпископів ані у лангобардських володіннях, ані на візантійських територіях, де здійснював вплив Константинопольській патріарх, часто займаючи сторону імператора. Папою Захарієм (741-752) остаточно завершилася візантійська епоха папства. Будучи греком за походженням, він останнім з Римських пап доповів про своє обрання у Константинополь для подальшого затвердження імператором. У цей же період лангобарди, які притримувались єретичної аріанської течії у християнстві, ліквідували в Італії панування Візантії, намагаючись об'єднати півострів в єдину феодальну державу.

У 751 році лангобарди захопили Равенський екзархат. Очікуючи на атаку лангобардів на Рим, наступний папа Стефан II (752-757) звернувся до франків з проханням про збройний захист.

Дарчі Каролінгів, зокрема, *Promissio Carisiaca*, якою Пипін Короткий у 754 році зобов'язувався

повернути Папі Римському Стефану II землі, відібрані у Візантійської імперії та короля лангобардів Астульфа, стали наступними важливими документами, якими стверджувалась світська влада понтифіків.

Ця угода, яка означала союз між папством і франкською феодальною монархією, передбачала військовий виступ проти лангобардів та примусове повернення земель, які до захоплення королем Астульфом належали Равенському екзархату та Римському герцогству. Зі свого боку, Папа Стефан II урочисто освячував каролінгську династію, надавши Пипіну титул «патрицієм Рима», що раніше давався лише наміснику візантійського імператора в Равенні. Пипін, будучи римським патрицієм, став захисником Римської церкви.

Майбутній король франків та Папа Стефан II раніше вже мали зустрічі з метою переконати Астульфа повернути захоплені лангобардами території без збройного примусу. Під час асамблеї у французькому Кверсі пасхального дня 14 квітня 754 року було прийняте рішення розпочати війну з лангобардами.

Відвойовані землі були подаровані Римській церкві у 756 році, збільшивши *Patrimonium Sancti Petri* Римських пап та санкціонуючи утворення Папської держави, яка де факто вже почала своє існування у 754 році. При цьому папа додав до своїх духовних титулів титул світського князя.

Зі свого боку папа допоміг зміцнити центральну королівську владу, що протистояла феодальній аристократії франків. За допомогою франків створювалася Папська держава, у той час як Пипін за сприяння папи утворив першу в Європі спадкову феодальну християнську монархію.

«Римська конституція» 824 року імператора Лотаря I, якою регулювався цілий комплекс духовних, майнових та політичних відносин між імперією Каролінгів та Римськими папством, була останньою цеглиною фундаменту *Statum Pontificium*.

Наряду з політико-інституційним розвитком ранньої Папської держави у парадигмі відносин духовної та світської влади починає набувати конкретних рис римська доктрина папської зверхності.

У контексті становлення ідеологічної бази, зокрема, обґрунтуванні суверенітету Папської держави особливе місце займає історія найзнаменитішого західного середньовічного фальсифікату під назвою «Дарча грамоти імператора Костянтина

Великого папі Сильвестру», суперечності довкола якого не вщухають протягом багатьох століть. Цей апокрифічний документ широко використовувався не тільки Римським престолом в контексті ствердження давньої Папської держави, але й також здобув прихильність у Візантії та Росії¹. Водночас, був досить скептично оцінений у творах українських авторів XVI століття.

«Дарча грамота імператора Костянтина» (в оригіналі *Constitutum Constantini*, пізніше просто *Donatio Constantini*; на Русі часто ще називалася *Вено Константиново*) – документ, який в часи середньовіччя складав юридичну базу для земної влади і цитувався багатьма Римськими папами із задумом відстоювати верховну владу церкви стосовно імперії. Вважалося, що імператор Костянтин Великий, який правив Римською Імперією з 306 по 337 рр., після чудесного зцілення від прокази передав свою земну владу єпископу Римському Сильвестру I (314 – 335 рр.).

У першій частині цього неординарного документу (так звана *confessio*) автор вкладає в уста імператора Костянтина Великого сповідання віри, поєднане з розповіддю про проказу, що вразила його за попереднє нечестя, та чудесне зцілення від цієї хвороби через хрещення, отримане від папи Сильвестра.

Як вдячність за це тілесне зцілення та духовне відродження, імператор в другій частині грамоти (*donatio*) проголошує про свій дар папі, а саме передає йому у вічне володіння Рим, Італію та західні провінції Римської імперії з різними атрибутами верховної влади над ними. Окрім цього, імператор визнає римського понтифіка духовним главою всього християнського світу через надання йому зверхності над іншими патріаршими кафедрами – Олександрійською, Антіохійською, Єрусалимською та Константинопольською, а також проголошує зверхність папської влади над владою імператора. Нагородивши таким чином папу Сильвестра та через нього і всіх його наступників, Костянтин висловлює бажання перенести свою столицю до Візантії, де має бути засноване місто Константинополь. Підписаний документ був покладений Костянтином на гробниці св. апостола Петра².

В часи середньовіччя «Дарча імператора Костянтина» вважалася автентичною як копія правного документу імператора Костянтина Великого. Згаданий документ послужив деяким середньовічним понтифікам важливим інструмен-

том в їх намаганнях продемонструвати перевагу церкви над державою.

Насправді йдеться про документ, який дійшов до нас у двох редакціях – латинській та грецькій, скопійований, як вважає більшість з його дослідників, приблизно у другій половині VIII століття та включений у середині IX століття, разом з іншими апокрифічними папськими документами, до так званих псевдо-Ісидорових Декреталій³.

На сьогоднішній день залишається відкритим питанням щодо точного часу та місця походження цього відомого фальсифікату. Можна впевнено віднести «Дарчу Костянтина» до проміжку часу між другою половиною VII та першою половиною IX століть. Складність у конкретному визначенні термінів пов'язана, насамперед, з розбіжністю у викладенні дослідниками обставин та цілей створення документу⁴.

За основними версіями «Дарчу Костянтина» було створено або в папській канцелярії у Римі, або в монастирі Сан Дені у Франції. Франкська версія, маючи на своєму боці прихильність багатьох авторів минулого і сучасності⁵, також підтримується рукописною традицією⁶ та давніми канонічними збірками.

Теорія римського походження «дарчої Костянтина» мала багато прихильників, особливо в недалекому минулому⁷. Деякі автори пов'язували виникнення документа з поїздкою до Франції папи Стефана II в 753 році, якому міг знадобитись цей документ як обґрунтування вимог, висунутих королю Пипіну Короткому. Інші автори відносять дату створення «Дарчої Костянтина» до понтифікатів пап Павла I (757-767)⁸, Адріана I (771-795)⁹, Льва III (795-816) та більш пізніх Римських понтифіків. За однією версією, папа Лев III власноруч представив «Дарчу Костянтина», обґрунтовуючи за її допомогою теорію інвеститури (тобто поставлення) імператора папою¹⁰.

Поза спорадичними цитуваннями «Дарчої Костянтина», її перше цільове використання було зроблено папою Левом IX у його листі 1053 року до патріарха Константинопольського Михаїла Керуларія. Через три століття після її створення та два століття після першої появи у псевдо-Ісидорових Декреталіях саме в цьому листі папи Льва IX, написаному напередодні сумновідомої події 1054 року, зустрічається перше пряме цитування цього документу¹¹.

Внесення «Дарчої Костянтина» до папського листа відіграло свою роль під час церковного

розколу 1054 року між християнськими Сходом та Заходом. Доктринальний лист папи Льва IX до патріарха Михаїла Керуларія та митрополита Льва Охридського був відповіддю на критику західної літургічної традиції, яку митрополит Лев Охридський помістив в своєму листі до єпископа Транійського Іоанна.

Папа не зупиняється на поодиноких питаннях, оскільки вбачає у листі Льва Охридського принциповий напад на Римську церкву та папський примат. Папа у своєму листі попереджає «підсудних» про можливість, згідно з канонічними нормами, судової процедури над ними.

У листі папи Льва IX цитата з «Дарчої Костянтина», яка складає 13-й розділ листа, мала б продемонструвати визнання з боку Костянтина за Римським престолом вищої духовної та світської влади. На думку Льва IX, вища влада Римського понтифіка має прерогативу вищої політичної влади в силу того, що земне царство підлягає царству небесному, управління яким належить саме Льву IX.

У той же час, у боротьбі проти патріарха Михаїла Керуларія папа Лев IX намагається заручитися підтримкою імператора Костянтина IX Мономаха, нагадуючи імператорові про необхідність наслідування Костянтина Великого, який зобов'язався «утримувати та захищати привілеї, які, після Христа, ця видатна людина надала Апостольському престолу, їх підтвердила та захистила»¹².

Не дивлячись на окремі заперечення, в часи Середньовіччя юридична сила та автентичність «Дарчої Костянтина» не ставились під сумнів. На правових наслідках цього документу наполягали такі папи XII та XIII століть, як Урбан II та Інокентій IV в їх боротьбі з імператорами за інвеституру¹³.

У XIII столітті з розвитком папської теорії ієрократії, тобто теорії про походження влади імператора від духовної влади, Римські первосвященники підкреслювали вагому роль «Дарчої Костянтина» як одного з доказів світської папської влади над усією імперією. У такому контексті папа Григорій IX звертається у своєму листі 1236 року до імператора Фредеріка II, нагадуючи останньому про відречення Костянтина від імперії на користь папи Сильвестра¹⁴.

Теорія папської зверхності отримує подальший розвиток у знаменитому листі папи Інокентія IV до Фредеріка II, остаточно відлученого від Церкви в 1245 р. Папа зазначає, що тільки Римському пер-

восвященнику належить всяка влада «духовна і земна» як наступнику апостола Петра, який, у свою чергу, отримав цю владу від Ісуса Христа.

Акт імператора Костянтина, на думку Інокентія IV, був більшим від простого *donatio*, це було «поверненням повної та дійсної влади, яку незаконно посідав імператор» до її законного власника в особі Римського папи. В силу цього твердження, імператор може вважатися законним сувереном тільки після надання йому папської інвеститури.

Незважаючи на той факт, що у «Дарчій Костянтина» йдеться тільки про Західну Римську імперію, папа Інокентій IV обстоює свою зверхність над усіма державами в силу своєї прерогативи «намісника Христа»¹⁵.

Наступні два століття характеризувались продовженням та подальшим посиленням суворої боротьби між папською курією та французькою монархією. Боротьба досягає свого апогею за часів понтифікату Іоанна XXII та короля Людовика Баварського, анафематизованого папою у 1324 році.

Під час цього гострого конфлікту, який фактично являв собою епілог у довгій історії запеклої боротьби за зверхність між двома гілками влади середньовічного суспільства, здіймалися голоси як на підтримку ієрократичної доктрини пап, так і на захист прав імператора.

Увагу дослідників привертає цікава деталь – у цій боротьбі вже обидві сторони шукали собі підтримку в ідеях «Дарчої Костянтина». На думку прибічників імператора, цей документ опосередковано доводить тезу, що, оскільки світська влада була надана папі саме імператором Костянтином, папа не має земної влади, яка надається Богом виключно імператору¹⁶.

У XV столітті з'являються перші критичні спроби гуманістів заперечити автентичність «Дарчої Костянтина» на засадах історико-критичного методу.

У 1440 році один з найвизначніших гуманістів Лоренцо Валла у своїй праці «Брехлива дарча Костянтина, яка фальшиво вважається за правдиву» остаточно продемонстрував недостовірність цього документу. Трактат Валли, заслуга якого полягає саме у введенні в галузь юриспруденції нової методики із застосуванням філології в питаннях історії права, остаточно переконав західноєвропейські політичні кола в її фальшивості¹⁷.

Незважаючи на слабкі місця в аргументації Валли та деякі неточності його лінгвістичного

аналізу, твір видатного гуманіста беззаперечно доводить, що документ було створено значно пізніше доби імператора Костянтина Великого.

Після другого Вселенського собору (381 рік) Константинополь став Новим Римом, як цього прагнув імператор Костянтин. Пізніше, починаючи з патріарха Фотія, візантійці виробили історико-правову базу перенесення столиці. Візантія стала Новим Римом перш за все тому, що імператор Костянтин перевів імператорську владу з Риму до Константинополя (*translatio imperii*). Протягом

наступних століть у візантійських церковних колах формується переконання про втрату єретичним Римським престолом першості на користь Константинопольського патріархату.

Для аргументування зазначеної позиції візантійські діячі роблять перші спроби використання «Дарчої Костянтина» під час великих церковно-політичних суперечок між Візантією та Заходом, що відкриває наступну, не менш цікаву, греко-слов'янську сторінку історії цього незвичайного середньовічного фальсифікату.

ПОСИЛАННЯ:

¹ Див.: Павлов А. Подложная дарственная грамота Константина Великого // Византийский временник. – Т. 3. – СПб., 1896. – С. 18-82.

² Критичне видання латинської редакції *Constitutum Constantini* вміщено в *Fontes iuris Germanici antiqui*, в *Monumentia Germaniae Historica* (далі MGH). – Під ред. Horst Fuhrmann. – Т. X. – Hannover, 1968; грецький текст разом зі слов'янським міститься в Павлов А. Подложная дарственная грамота Константина Великого // Византийский временник. – Т. 3. – СПб. – С. 59-82.

³ Поп. Valla L. La falsa donazione di Costantino. Introduzione, traduzione e note di Olga Pugliese. – Milano, 1994. – P. 14-15.

⁴ Надзвичайно спірне питання походження «Дарчої грамоти Костянтина» не є предметом цього дослідження. Найширше огляд існуючих гіпотез подано в працях: Maffei D. La donazione di Costantino nei giuristi medievali. – Milano, 1964; Fuhrmann H. *Constitutum*. – P. 48-51; Antonazzi G. Lorenzo Valla e la polemica sulla Donazione di Costantino. *Uomini e dottrine* 28. – Roma, 1985. – P. 13-47.

⁵ Аналіз джерел «Дарчої Костянтина» в Pohlkamp W. *Privilegium ecclesiae Romanae pontifici contulit. Zur Vorgeschichte der Konstantinischen Schenkung. Falschungen im Mittelalter*. – Hannover, 1988-1990 // *Schriften der Monumenta Germaniae Historica*. – № 33. – P. 413-490.

⁶ Численна бібліографія стосовно цієї гіпотези подана у Gericke W. Wann entstand die Konstantinische Schenkung? // *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt.* – Weimar, 1957. – № 43. – P. 1-88. Цей автор припускає існування першоджерела «Дарчої Костянтина» франкського походження, поступово розширеного в різні часи додатками римського походження. Зауваження на цю гіпотезу див.: Petrucci E. I rapporti tra le redazioni latine e greche del Costituto di Costantino // *Bolletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano*. – 1962. – № 74. – P.45, nota 1.

⁷ Інші праці, що захищають франкське походження «Дарчої Костянтина» перелічені в Antonazzi G. Lorenzo Valla e la polemica sulla Donazione di Costantino. *Uomini e dottrine* 28. – Roma, 1985. – P. 15, nota 12.

⁸ На думку багатьох авторів, найстарший рукопис «Дарчої Костянтина» це Cod. Par. Lat. 2777, IX століття. Натомість, згідно з Silva-Tarouca C. Un codice di Pseudo-Isidoro coevo del falso? // *Miscellanea Isidoriana*. – Roma, 1936. – P. 357-364 цей кодекс – Cod. 2777 відноситься до X ст. і походить з т.зв. «Псевдо-ісидорової майстерні», найдавнішим існуючим примірником якого є рукопис Cod. Ottobon. 93, написаний у місті Тур близько середини IX століття.

⁹ Третя точка зору є та, що найстарший існуючий рукопис «Дарчої Костянтина» – Cod. Vat. Lat. 630, на цьому наполягає Williams S. The oldest text of the «Constitutum Constantini» // *Traditio* XX. – New York, 1964. – P. 448-461.

¹⁰ Поп. Döllinger J. *Die Papst-Fabeln des Mittelalters*. – München, 1863. – P. 69; Gregorovius F. *Storia della città di Roma nel Medio Evo*. – Torino, 1973. – Vol. I. – P. 446; Bayet C. La fausse donation de Constantin. – Paris, 1884. – P. 3; Sägmüller J. Die Konstantinische Schenkung in Investiturstreit // *Theologische Quartalschrift*. – 1902. – № 83. – P. 89-110; Duchesne L. *Les premiers temps de l'Etat pontifical*. – Paris, 1911. – P. 183; Schönegger A. Die Kirchenpolitische Bedeutung des *Constitutum Constantini* im fruheren Mittelalter (bis zum Decretum Gratiani) // *Zeitschrift für katholische Theologie*. – 1918. – № 42. – P. 338; Carlyle A.J. and R.W. *A History of Mediaeval Political Theory in the West*. – Edinburgh and London, 1903-1927. – Vol. I. – P. 290.

¹¹ Поп. Levison W. Konstantinische Schenkung und Silvester-legende // *Miscellanea Francesco Ehrle*. – 1924. – № 2. – P. 159-247; Laehr G. Die konstantinische Schenkung in der abendlandischen Literatur des Mittelalters bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts // *Historische Studien*. – 1926. № 166. – P. 1; Schramm P. E. Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser

// Historische Zeitschrift. – 1951. – № 172. – P. 453; Leonertz R.J. Constitutum Constantini destination, destinataires, date // Aevum. – 1974. – № 48. – P. 199-225.

¹² Поп. Gericke W. Wann entstand die Konstantinische Schenkung? // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt. – 1957. – № 43. – P. 78.

¹³ Поп. Ohnsorge W. L'idea d'impero nel secolo nono e l'Italia medioevale // Atti del 3° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo. – Spoleto, 1959. – P. 257-260.

¹⁴ Вміщено у Will C. Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composita extant. – Lipsiae et Marburgi, 1861. – P. 65-81. Остання публікація цього листа див.: Petrucci E. Ecclesiologia e politica di Leone IX. – Roma, 1977. – P. 270-300.

¹⁵ Petrucci E. Ecclesiologia e politica di Leone IX. – P. 233-234.

¹⁶ Виразні сліди цього можна знайти в: Urbani II Papae. Epistolae, L // PL. – Vol. 151. – P. 329; Innocentii III Papae. Sermones de sanctis, VII // PL. – Vol. 217. – P. 481.

¹⁷ Див.: його лист в MGH, Epist. saec. XIII. – Vol. I. – P. 604.

¹⁸ Див.: цей лист в Acta imperii inedita saeculi XIII et XIV. – Innsbruck, 1885. – Vol. II. – P. 698.

¹⁹ Див.: Giovanni di Parigi. De potestate regia et papali. – Paris, 1942. – P. 198.

²⁰ Pertile A. Storia del diritto italiano. – Bologna, 1966. – Vol. II. – P. 426.

Volovnykiv D.V. Aspects of the formation of the ideology of the Papal State (case of the «Donation of Constantine») / Ministry of Foreign Affairs of Ukraine.

The article investigates the role of the most famous forgery in Western European medieval history known as the «Donation of the Great Emperor Constantine to Pope Sylvester» in the formation of the ideology of the Papal State.

Keywords: the Holy See, the Pope, the «Donation of Constantine».

Воловников Д.В. Аспекты становления идеологии раннего Папского государства (случай «Дарственной грамоты императора Константина») / Министерство иностранных дел Украины.

Статья посвящена исследованию роли известного средневекового фальсификата «Дарственная грамота императора Константина» в становлении идеологии раннего Папского государства.

Ключевые слова: Святой Престол, Папа Римский, «Дарственная грамота императора Константина».

Стаття надійшла до редколегії 01.10.2013

Прийнята до друку 20.11.2013